

УДК 75:7.041.5:7.036.2Чauc
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863.5/28.208913>

Марина ПОНОМАРЕНКО,
orcid.org/0000-0002-2406-408X
кандидат мистецтвознавства,
викладач кафедри образотворчого мистецтва
Південноукраїнського національного педагогічного університету
імені К. Д. Ушинського
(Одеса, Україна) *el.mari@ukr.net*

ІМПРЕСІОНІСТИЧНІ РЕМІНІСЦЕНЦІЇ ВІКТОРА ЧАУСА: КОЛОРИСТИЧНА СТРУКТУРА ПОРТРЕТНИХ ТВОРІВ

У статті розглянуто портретну творчість представника харківської школи живопису, заслуженого діяча мистецтв України Віктора Миколайовича Чауса (1940–2019). Виявлено його роль у збереженні традицій реалістичного портрета в контексті розвитку школи портретного малярства Харкова. Проаналізовано низку портретів, створених майстром у період останньої третини XX та початку XXI ст. Розкрито принципи побудови колористичної структури та особливості техніки виконання творів. З'ясовано, що «живописне» сприйняття та відтворення натури втілюється в особливій манері майстра. Вона характерна як для олійних полотен, так і для графічних аркушів, що були виконані м'яким матеріалом: сангіною, сепією, вугіллям.

Концепція дослідження будується на використанні класичної дефініції «живописний стиль», уведеної в обіг швейцарським теоретиком мистецтва Г. Вельфліном, яка надає ключі до аналізу закономірностей формоутворення. На основі проведеного дослідження зроблено висновки, що для портретної творчості Чауса 1970–1980-х років характерні об'ємно-пластичне моделювання форми, світло-тональна яскравість рішення композиції, визначеність локальних кольорів, структурна ритмічність великих плям. Його увагу привертали люди різних характерів та професій. У галереї образів означених років є портрети ковалів, скрипальки, пожежника, капітана. Період 1990–2019 рр. позначений складними колористичними імпровізаціями, віртуозною технікою широкого письма. Пластична основа в портретних творах цього часу будується на прийомі злиття постаті та простору, зображенні силуетів, що майже розчиняються у світло-повітряному середовищі. Таке трактування форми коріниться у зверненні художника до системи імпресіонізму, активізації кольору, використанні контрастів взаємодоповнюючих кольорів. Художник надає перевагу жіночим та дитячим образам. В обидва періоди Чаус звертається до автопортрету, створює портрети матері.

Ключові слова: портретний живопис, Віктор Чаус, харківська школа, імпресіонізм, світло, колір, образ.

Maryna PONOMARENKO,
orcid.org/0000-0002-2406-408X
Candidate of Art History,
Lecturer of the Department of Fine art
South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky
(Odessa, Ukraine) *el.mari@ukr.net*

IMPRESSIONAL REMINISCENCES OF VICTOR CHAUS: COLORISTIC STRUCTURE OF PORTRAIT WORKS

The article deals with the portrait work of the representative of the Kharkov School of Painting Honored Artist of Ukraine Victor Mykolaevych Chaus (1940-2019). His role in preserving the traditions of realistic portrait in the context of the development of the school of portrait painting of Kharkov is revealed. Many portraits created by the master during the last third of the XX and the beginning of the XXI century are analyzed. The principles of coloristic structure construction and peculiarities of works performance technique are revealed. It is clear that the "picturesque" perception and reproduction of nature embodied in a special manner of the master: It is characteristic of both oil paintings and many graphic sheets, which were made of soft material: red chalk, sepia, coal.

The concept of the study is based on the use of the classic definition of "picturesque style", introduced before circulation by Swiss art theorist G. Welflin, which provides the keys to the analysis of formation regularities. Based on the research, it is concluded that the portrait work of Chaus of the 1970s-1980s is characterized by volume-plastic modeling of the form, light-tonal clarity of the composition, certainty of local colors, structural rhythm of large spots. People of different backgrounds and professions attracted him. In the gallery of images of the marked years, there are portraits of blacksmiths, violinists, firefighter and captain. The sophisticated color improvisations, masterly techniques of broad writing marked the 1990s-2019s period. The plastic base in the portrait works of this time is based on the reception of figure and space fusion, images of silhouettes that are almost dissolving in the light-air environment. Such an interpretation of the form is rooted in the artist's appeal to the system of impressionism, the activation of color; the use of contrasts of complementary colors. The artist prefers female and childish images. In both periods, Chaus turns to self-portrait, creates portraits of his mother.

Key words: portrait painting, Victor Chaus, Kharkov school, impressionism, light, color, image.

Постановка проблеми. Багатий матеріал для дослідження портретного жанру надає творчість заслуженого діяча мистецтв України Віктора Миколайовича Чауса. Близько двадцяти років він очолював портретну майстерню кафедри станкового живопису в Харківській державній академії дизайну і мистецтв. У сьогоденному суспільстві з його орієнтирами та пропагандою масової культури цікавість до внутрішнього світу людини займає другорядну позицію. У сучасному живописі України домінують пейзаж та натюрморт. Це пояснює занепад портретного жанру та актуалізує його відродження. Ствердження гуманістичних цінностей, які втрачаються сьогодні, переконує в необхідності створення значних портретних образів. Дослідження колористичної структури портретних творів В. М. Чауса сприятиме увазі до портретного жанру харківської школи живопису.

Аналіз досліджень. Творчість харківського художника Віктора Миколайовича Чауса найбільш повно представлена у книзі «Віктор Чаус». Але портрет не став в ній предметом мистецтвознавчого аналізу. Перше наукове дослідження портретних полотен художника було проведено в одному з підрозділів дисертації «Художньо-стилістичні особливості станкового портрета в живописі Харкова ХХ–ХХІ ст.», захищеної автором даної статті. Ці теоретичні розробки дають змогу продовжити заданий напрям досліджень та виявити колористичні особливості портретного живопису художника, спираючись на базові труди теоретиків мистецтва з питань стилістики, формоутворення та колористики: Г. Вельфліна, І. Грабаря, Б. Віппера, П. Білецького, О. Зайцева, М. Волкова, В. Власова.

Мета статті – виявити особливості колористичної структури портретних полотен Віктора Чауса, виокремити основу творчого методу художника та встановити зв'язок пластичної структури його творів останньої третини ХХ – початку ХХІ ст. зі стилістичними ознаками імпресіонізму; проаналізувати твори портретного жанру з огляду на колористичну побудову та техніку виконання.

Виклад основного матеріалу. Остання третина ХХ ст. в живописі Харкова розкривається як найскладніший період, що був позначений багатовекторністю пошуків форми та тематики, альтернативних соцреалізму. Разом із тим у його межах працюють митці, які зберігають принципи академічного живопису та орієнтуються на реалістичне мистецтво, що важливо для збереження традицій харківської портретної школи малярства. Одним із таких хранителів образотворчих засад харківської

мистецької школи був заслужений діяч мистецтв України, художник Віктор Миколайович Чаус.

Митець отримав ґрунтовну професійну освіту. Він закінчив Кримське художнє училище імені М. С. Самокіша (1962–1966) та Харківський художньо-промисловий інститут (1966–1971), який потім став Харківською державною академією дизайну і мистецтв. Відзначимо, що на початку 2000-х років відбулося відкриття майстерні портретного живопису, яку очолив Віктор Миколайович Чаус і де викладав провідні дисципліни разом із Василем Леонтійовичем Ганоцьким. Базовою установкою системи викладання майстерні завжди були традиції реалістичного портрета. Важлива роль відводилася тональному рисунку та об'ємно-пластичному моделюванню форми. Особливу увагу Чаус приділяв колористичному рішенню картини. Роки мого навчання в портретній майстерні (2004–2008) та виконання диплому під керівництвом Віктора Миколайовича розкрили для мене принципи створення колористичної структури картини. Вони полягають у використанні взаємодоповнюючих кольорів у межевому контрасті форми з простором, живописному трактуванню силуетів.

У розповідях про своє становлення художника-портретиста Чаус відводив значущу роль навчанням та спілкуванню з Є. П. Єгоровим, Б. О. Колесником, Є. І. Биковим, які багато років присвятили викладанням в ХДАДМ. Вплив, який справили вчителі, проявився у роботі із засобами живопису. Важливість створення колористичних гармоній та особливості темперної техніки були усвідомлені Віктором Чаусом під час навчання у видатного сценографа, художника, відомого своїми футуристичними творами, Б. В. Косарева. Як згадував Чаус, головною метою викладання Косарева було опанування студентами «кольороформи», її активізація та змалювання у взаємодії з простором. Ґрунтом, на якому формувався творчий метод портретного живопису Віктора Чауса, була творчість видатних митців. У різні періоди свого життя він був захоплений мистецтвом Ф. Кричевського, Т. Яблонської, румунського художника К. Баба.

У 1979 р. художник створює два *Автопортрети* (іл. 1, 2). Обидва полотна являють собою традиційний тип композиції погрудного портрету в ракурсі три чверті, але помітно відрізняються за стилістикою. Образотворча основа «Автопортрету в береті» будується в межах академічної системи живопису, яка передбачає зображення чіткого силуету постаті у просторі, ясне світлотональне рішення, домінанту локального кольору та об'ємно-пластичне моделювання форми (Пономаренко, 2015). «Автопортрет в капелюсі» створений

у більш вільній манері. Метою Чауса стає опанування стихії кольору. За визначенням І. Е. Грабаря, одного з видатних митців початку ХХ ст., який теоретизував свій практичний досвід художника-колериста, саме «створення гармонійної єдності узгоджених між собою кольорів» є головним завданням живописця (Грабарь, 1979: 14). Для її вирішення Віктор Чаус звертається до традиційного метода імпресіонізму, що ґрунтується на використанні взаємодоповнювальних кольорів, які підсилюють інтенсивність звучання одне одного, чим збагачують колорит картини (Горбатенко, 2012). Складні модуляції теплих вохристих, помаранчевих, жовтих, брунатних відтінків розкриваються у доповненні сріблясто-блакитних, бузкових, синіх та сіро-зелених. Теплий колір ґрунтованого картону просвічує крізь шари фарб та надає додатковий ефект ускладнення кольорового рішення твору.

Іл. 1. В. Чаус. «Автопортрет у береті». 1979 р.

Іл. 2. В. Чаус. «Автопортрет у капелюсі». 1979 р.

Інше художнє рішення закладено в основу жіночого портрету «Натхнення» (1982 р.) (іл. 3). Його героїнею стала харківська скрипалька Ольга Шевель. Аскетичний колорит живописного твору акцентує увагу на піднесеному настрої образного ладу композиції. Героїня сконцентрована на своїх думках: її самозаглиблений погляд направлений у простір. Чорний колір одягу скрипальки майже дематеріалізує постать. Таким художнім рішенням портретист привертає увагу до головного в композиції – обличчя та пластики кистей рук. Виразність об'ємної форми відтворена контрастним співставленням світла та тіні на обличчі жінки, характерним для академічного живопису. Її зосередженість на таїнстві натхнення підкреслена позою та атрибутами, типовими для класичного парадного портрету: аристократичною поставою зі злегка піднесеною головою в повороті три чверті, колонами, зображеними у глибокому просторі композиції. У грації кистей рук із витонченими пальцями відчутна творча сила. Вона міцно тримає скрипку та смичок, який злітає стрімкою діагоналлю у простір. Постать ніби огорнута повітрям: абрис тануть у плавних переходах коричневих кольоротонів. Такий малярський прийом викликає аналогію з музичним legato.

У стриманій палітрі портрету домінують теплі вохристо-золотаві півтони, умбристі, брунатні та сепійні вальори. Контрастним протиставленням до них звучить ахроматичний колір чорного вбрання жінки та холодне світло на одухотвореному обличчі, кистях рук зі смичком і білих полисках скрипки. Художник акцентує увагу на інструменті та перетворює його на лаконічний знак. Із приводу такого способу трактування предметів у живописі Г. Вельфлін писав, що зображення як «знак» у живописному відтворенні не стосується безпосередньо об'єктивної форми, а ідея художнього твору виявляє перетворення дотикового образу в зоровий (Вельфлін, 1930: 25).

Іл. 3. В. Чаус. Натхнення. Портрет скрипальки О. Шевель. 1982 р.

Іл. 4. В. Чаус. Портрет матері. 1988 р.

В основу колористичного ладу твору «Портрет матері» (1988) (іл. 4) закладений межвий контраст пари взаємодоповнювальних кольорів: червоного та зеленого. Теплий вохристо-брунатний колір засмаглого обличчя літньої жінки відтворений за допомогою різноманітних відтінків. Інтенсивність насичених червоно-помаранчевих та жовтих мазків посилена холодними смарагдовими, блакитними та бузковими, уведеними до локального кольору. Напруга тепло-холодного контрасту зростає за умов поєднання чорно-синіх кольорів хустки, прикрашеної дрібним темно-рожевим квітковим орнаментом та золотавих барв у верхній частині тіла. Візуальна межа темно-червоного тіла та жіночого обличчя позначена зеленими відтінками. Роль камертона світлотональної композиції відіграє комір білої сорочки, в яку одягнена жінка.

Художня виразність колористичного ладу портретних творів Віктора Чауса, створених у період 1970-х та на початку 1980-х років, ґрунтується на академічній ясності співвідношень силуету постаті до простору. У портретах кінця 1980-х та 1990-х років активно застосовується прийом кольорового контрасту. Один з основних принципів створення портретних творів Віктора Чауса – «межовий кольоровий контраст», що виникає між двома суміжними поверхнями з різними характеристиками за світлотою та кольором (Зайцев, 1986: 79).

Період із 1990-х років позначений змінами в пластичній мові живопису Віктора Чауса. У портретних творах з'являється більш розкутий мазок широкої манери письма *а ла прима*, активна роль відводиться світлу як засобу організації композиції, значущість лінії помітно знижується, посту-

паючись роллю домінанті плями. Світлом сповнені полотна, що створювалися на пленері та в майстерні: розсіяне денне світло розчиняє абрис зображених художником постатей, уводячи їх до простору, наповненого повітрям. Моделі живуть у мінливому русі живописних мас, що утворюють світло-повітряне оточення. Це завданням було одним із центральних у художній системі імпресіонізму, чому сприяв живопис на відкритому повітрі (Вишпер, 2004). Пленерний живопис був програмним для художника ще в ранньому періоді його творчості. З роками прийоми пленеру стали методом його роботи та були втілені в серіях портретів-етюдів великих розмірів на початку ХХІ ст.

Особливості портретів, створених художником у цей період, розкриваються через термін «живописний стиль», уведений до класичного мистецтвознавства Г. Вельфліном (Вельфлін, 1930: 15–19). Основними ознаками такого стилю вчений уважав злиття мас у картині та неспівпадіння живописного зображення силуету з формою предметів (Вельфлін, 1930: 24). Станковим портретами, створеним В. Чаусом притаманне живописне потрактування форми у просторі, яке відтворює враження від об'єкта зображення.

Наступний період у творчості Чауса знаменується оновленням образотворчої мови та стилістики його живопису. Іншим, ніж у попередні роки, стає погляд художника на себе. На початку 1990-х років самоідентифікація митця розкривається через усвідомлення себе частиною свого народу. Захоплений українською культурою, він звертається у своїх композиціях до теми традиційних українських свят та побуту. Чаус створює декілька автопортретів у національному вбранні. Особлива виразність декоративного ладу національних строїв співзвучна його живописному світосприйняттю. Любов до людей та наповненого красою життя була притаманна характеру майстра. Автопортрет, створений у 1994 р., являє його творчу зрілість, орієнтири в мистецтві та усвідомлення своєї життєвої ролі (іл. 5). Постать зображена широкими мазками в техніці *а ла прима*. Кольорові маси локальних плям у композиції автопортрету рухливі, що створює внутрішню динаміку і відчуття глибини простору. Насичений колорит густих фарбових замісів будується на поєднанні червоних: алич, рубіново-фіолетових, червоно-брунатних та стриманих зелених: сіро-зелених, коричнево-зелених. Яскраві атласні стрічки на капелюсі рифмуються з білими та червоними вертикальними мазками на тілі, котрі утворюють ритмічний орнамент і відіграють роль деталі, яка концентрує увагу глядача на обличчі. Художник узагальнює риси обличчя, експресивно

виліплює об'єми великим пензлем. Він уникає ретельної проробки форми, але створює завершений твір. Особливості такого живописного підходу Г. Вельфлін аналізував на прикладах протиставлення портретних творів Гольбейна, який ретельно змальовував деталі вишивок та дрібних ювелірних виробів, тоді як Франс Гальс відтворював «мерехтливий комір на зразок білої мерехтливої маси» (Вельфлін, 1930: 27).

Іл. 5. В. Чаус. Автопортрет. 1994 р.

Поряд із портретами, які створювалися за допомогою насичених глибоких кольорів, у творчості Віктора Чауса чимало творів, в яких світлотональний та колористичний лад будується на основі нюансу. Такий принцип спостерігається в жіночих портретах «Весна» (1999 р.) та «Зимовий портрет» (2010 р.) (іл. 6, 7). Кольорова шкала творів будується в межах стриманих відтінків сріблястої гами. В. Чаус збагачує живописну тканину тонкими вальорами контрастних кольорів, що ідентичні за тоном. Вони зливаються в гармонійну єдність, їх різниця ледь помітна в загальному перламутровому колориті картини.

В основу ніжного колориту в портреті «Весна» закладено гармонійне єднання сіро-зелених та складних рожевих кольорів. Головним принципом художнього рішення світлотонального ладу твору став нюанс, котрий виявляється в м'яких переливах півтонів та відсутності контрасту насичених кольорів. Нюанс як закономірність побудови розкриває алегоричний образ тиндітної дівчини-Весни в порі цвітіння своєї молодості. Контраст кольорів нівелюється в межах нюансної світлотональної шкали. Протилежне рішення втілено в «Зимовому портреті», в якому світлотональне рішення контрастне, а кольорова гама твору організована в межах складних сріблясто-блакитних відтінків.

У камерних портретах художник досягає ілюзії глибини простору. Гармонія у співставленні постапей і тла створена Чаусом за рахунок поєднання щільності, фактурності поверхневого кольору та легкої хисткості вальорних переходів просторового. Поверхневий колір сприймається в єдності з фактурою предмета. Саме він, на думку теоретиків, частіше за все застосовується в портретному живописі та дає змогу відтворити матеріальність поверхні предметів із найбільшою достовірністю (Зайцев, 1986: 69). Просторовий колір позбавлений фактури. Це колір віддалених предметів, у яких не помітна матеріальність поверхонь. А також «колір різних просторових середовищ: неба, хмар, туману, води» (Зайцев, 1986: 69). В означених портретах щільний фактурний поверхневий колір поєднаний із хиткими вальорними переходами просторового. Це надає враження легкого марева, що огортає дівочі постаті.

Іл. 6. В. Чаус. Зимовий портрет. 2010 р.

Іл. 7. В. Чаус. Весна. 1999 р.

Протягом усіх років творчості художник надихався образом своєї матері. Чаус створив чимало її портретів: швидких етюдів, графічних замальовок та живописних полотен великого розміру. У творі «Вдови 1944-го. Портрет матері» (2011 р.) (іл. 8) композиція ускладнена просторовим середовищем з атрибутами сільського побуту. Лаконічний силует старенької жінки уведено до простору рідного для неї двору. Підмальовок «землями», який видно в лівому нижньому куті композиції, став основою стриманого, але багатого різноманіттям відтінків колориту картини. Його прозорі коричневі фарби збагатили колористичну палітру портрету, створивши суміш із живописними шарами, виконаними на основі білил. Денне світло ранньої осені огорнуло холодним серпанком постать старенької, пом'якшило силует великої плетеної корзини, в якій видніються грона калини. Структура колористичної композиції відтворена в прохолодних бузково-сріблястих відтінках синьо-блакитних та синьо-зелених кольорів. Теплий кольоротон обличчя підкреслюють соковиті мазки хром-кобальту та небесно-блакитної фарби. Невигадлива пластика постаті підтримана зображенням кистей натруджених рук жінки, які симетрично лежать на колінах, та черевиками на ногах жінки, що стоять впритул. У портреті своєї матері Віктор Чаус створює узагальнений образ жінки, яка пережила втрату чоловіка під час війни. Індивідуальне набуває ознак типового. У своїх творах художник звертає увагу на гуманістичний складник творів портретного жанру.

Висновки. Дослідження художньо-стилістичних особливостей творів портретного живопису В. Чауса показало, що колористична система його картин будується на основі академічного мистецтва та принципів системи імпресіонізму та дало змогу зробити такі висновки:

1. Віктор Чаус – послідовник традицій реалістичного портрета. Реалістичний портрет як напрям у малярстві Харкова останньої третини ХХ ст. набуває нових характеристик в активній взаємодії з широким спектром засобів виразності різних художніх систем. У творчості В. Чауса станковий портрет збагачується принципами імпресіонізму, який у середині ХХ ст. був під заборонаю. Найприкметніше вони втілюються у колористичному розробленні полотен з активним використанням

Іл. 8. В. Чаус. Вдови 1944-го. Портрет матері. 2011 р.

контрастів кольору, тенденції до створення ефектів пленерного живопису в портретах, написаних у майстерні.

2. У портретних композиціях Віктора Чауса традиції реалістичного живопису поєднані із засобами виразності, що притаманні художній системі імпресіонізму. Характерними ознаками портретних творів митця є відсутність різких абрисів постатей моделей, використання міжового контрасту взаємодоповнювальних кольорів, зображення ефектів освітлення пленерного живопису. Для колористичної палітри художника характерна поліфонія кольору.

3. Багатство технічних та стилістичних можливостей майстра втілене у різноманітних малярських підходах – від ретельно пророблених композицій у стриманому монохромному колориті з акцентуванням уваги на формі до широкого пастозного живопису в техніці *a la prima*, де переважає поліфонія кольорів. Різноманіття світлотональних рішень розроблялося в межах нюансу та контрасту, де контраст є основним принципом створення портретних творів періоду 1970–1990-х років. Нюанс більш характерний як рішення для портретів наступного періоду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Вельфлін Г. Основные понятия истории искусств. Москва ; Ленинград : ACADEMIA, 1930. 344 с.
2. Виппер Б. Введение в историческое изучение искусства. Москва : АСТ – ПРЕСС КНИГА, 2004. 368 с.
3. Грабарь И. О колорите в живописи. *Юный художник*. 1979. № 4. С. 11–14.

4. Горбатенко Л. П. Світлотональна палітра художнього образу у станковому живопису : автореф. дис. ... канд. мистецтвознав. : 17.00.05 «Образотворче мистецтво» ; Харк. держ. акад. дизайну і мистец. Харків : 2012. 20 с.
5. Зайцев А. Наука о цвете и живопись. Москва : Искусство, 1986. 158 с.
6. Пономаренко М. В. Художньо-стилістичні особливості станкового портрету в живописі Харкова ХХ–ХХІ ст. : автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства : 17.00.05 «Образотворче мистецтво» ; Харківська держ. академія дизайну і мистецтв. Харків, 2015. 23 с.

REFERENCES

1. Velflin G. Osnovnyie ponyatiya istorii iskusstv [Basic concepts of art history]. M. – L.: ACADEMIA, 1930. 344 p. [in Russian].
2. Vipper B. Vvedenie v istoricheskoe izuchenie iskusstva [Introduction to the historical study of art]. M.: AST – PRESS KNIGA, 2004. 368 с. [in Russian].
3. Grabar I. O kolorite v zhivopisi [About colour in painting] // Yunyj hudozhnik [на англійском]. M.: Molodaya gvardiya, 1979. № 4. pp. 11–14. [in Russian].
4. Gorbatenko L. P. Svitlotonal`na palitra xudozhn`ogo obrazu u stankovomu zhy`vopy`su [Light-tone palette of the artistic image in easel painting]: avtoref. dy`s....kand. my`stecztvoznnavstva: specz. 17.00.05 «Obrazotvorche my`stecztvo» / Gorbatenko Lyudmy`la Pavlivna; Xark. derzh. akad. dy`zajnu i my`stecz. X.: 2012. – 20 p. [in Ukrainian].
5. Zaytsev A. Nauka o tsvete i zhivopis [The science of colour and painting]. M.: Iskusstvo, 1986. 158 p. [in Russian].
6. Ponomarenko M.V. Xudozhn`o-sty`listy`chni osoby`vosti stankovogo portretu v zhy`vopy`si Xarkova ХХ–ХХІ st [Artistic-stylistic features of easel portrait in the painting of Kharkiv of XX-XXI centuries]: avtoref. dy`s....kand. my`stecztvoznnavstva: specz. 17.00.05 «Obrazotvorche my`stecztvo» / Ponomarenko Mary`na Valenty`nivna; Xarkivs`ka derzh. akademiya dy`zajnu i my`stecztv. X.: 2015. 23 p. [in Ukrainian].